ԽՈՍՔ ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԼԵՎՈՆ ԽԱՉԻԿՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ

Լրացավ սովետական խոշոր պատմաբան, կուսակցական ու պետական գործիչ Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի ծննդյան 90-ամյակը: Մեծ նայագետի (բուսիս լայն իմաստով) հիշատակը հավերժացնելու համար նուիրի 29-ին ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների ինստիտուտի դահլիճում տեղի ունեցավ դիտական նստաշրջան, որը կազմակերպել էին ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղը և ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտը: Նստաշրջանում ելույթներ ունեցան ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամներ Գ. Ղարիբջանյանը, Լ. Խաչիկյանը, Բ. Առաքելյանը, Ս. Երեմյանը, Ա. Ղանալանյանը, պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Բարխուդարյանը, գրող Հմայակ Սիրասը:

Ստորև տպագրում ենք Լ. Խաչիկյանի ելույթը, որտեղ վերլուծված է ըստ արժանվույն գնահատված է Ա. Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը:

«Սովետական Հայաստան» թերթի երեկվա համարում ծանուցում էր հրապարակված այսօր՝ այս դահլիճում դումարվելիք երկու գիտական ինստիտուտների համատեղ նստաշրջանի մասին՝ նվիրված ականավոր գիտնական ու քաղաքական գործիչ Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի ծննդյան 90-ամյակին։

Ազնվորեն պետք է խոստովանել, սակայն, որ մենք այսօր (առաջին հերթին ես իմ մասին եմ խոսում) դեռևս լիովին պատրաստ չենք գիտական խոսք ասելու իրոք մեծ ու ականավոր մարքսիստ պատմաբանի մասին, մի գիտնականի, որի հետաքրքրության շրջանակների մեջ էին մտնում հայոց պատմության հնագույն շրջաններից սկսած մինչև արդիական խնդիրները, Ներսես Պարթևի տեսիլքից սկսած մինչև Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման հետ կապված հարցերը։

Իրոք գիտական խոսք ասելու համար մի խումբ պատմաբաններ մի քանի տարի շարունակ պետք է ուսումնասիրեն նրա ստվարածավալ մենագրությունները՝ «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը»[1], ինչպես նաև մի քանի տասնյակ այլ աշխա-

[1] Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, հ. 2, Երևան, 1959, նույնի, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, հ. 2, Երևան, 1956։

տություններն ու հոդվածները, որոնք տպագրված են առանձին գրքույկներով կամ գիտական պարբերականներում՝ հայերեն, ռուսերեն ու գերմաներեն լեզուներով, մեր դարի 10-ական թվականներից սկսած մինչև մեր օրերը։

Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական ժառանգության ապագա ուսումնասիրողներն, անտարակույս, պետք է հաշվի առնեն նաև այն հանգամանքը, որ նշանավոր այդ գիտնականի պատմագիտական հայացքների ձևավորումը բարդ ու երկարատև զարգացման ընթացք է ունեցել. գիտական ասպարեզ իջնելու առաջին տարիներին նրա ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում, հիմնականում, աղբյուրագիտական հարցեր։ Կարելի է ասել, որ նա առաջին հայագետ-պատմաբանն էր, որ հատուկ քննության նյութ դարձնելով միջնադարյան եվրոպական (հիմնականում լատիներեն գրված) աղբյուրները, կարողացավ նրանց ծալքերից Հայաստանի տնտեսական կյանքի ու քաղաքական պատմության համար նոր նյութեր հայտնաբերել՝ քաջ գիտակցելով, որ հայ ազատագրական շարժումների ու դրանց գաղափարախոսության հարցերի գիտական հետազոտությունը առանց այդ սկզբնաղբյուրների անհնարին է իրագործել։

Եվ եթե նրա «Դրվագների» բոլոր հատվածներում ընթերցողը գտնում է առաջնակարգ նշանակություն ունեցող նյութեր՝ քաղված Ռաֆայել Դյու Մանշի, Պետրոս Դելլա Վալլեի, Անտոն Գոուվեայի, Հովհ. Հանվեյի, Տավերնիեի, Տուրնեֆորի, Վիլոտի, Կրուշինսկու, Պետիկի և սրանց նման այլ ճանապարհորդների, քարոզիչների ու վանականների նոթերից կամ հիշողություններից, ապա դրանք, իրենց մեծագույն մասով, հավաքված են հենց նրա գիտական գործունեության առաջին շրջանում, երբ նա սովորում էր Գերմանիայում և. մասնագիտանում հայ ազատագրական շարժումների, հայ-եվրոպական ու հայ-ռուսական քաղաքական կապերի ուսումնասիրության մեջ։

Այս շրջանի վերջում էր, որ ապագա մեծ պատմաբանը աշխատանքի անցնելով Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, հնարավորություն ունեցավ ընդհուպ հաղորդակցվելու հայերեն միջնադարյան ձեռագրերի, արխիվային ֆոնդերի ու պարբերական մամուլի հարուստ հավաքածուների հետ՝ նրանցից ևս քաղելով նոր նյութեր հետագա իր գիտական հետաքրքրությունների բավարարման համար։

Ձեռագրերից և արխիվային ֆոնդերից նրան հաջողվեց հայտնաբերել ժամանակագրական ուշագրավ նյութեր (Հակոբ Ջուղայեցու ուղերձը ռուսական ցարին և այլ կոնդակներ), որոնք հրատարակվեցին ժամանակի գիտական մամուլում, երիտասարդ գիտնականի ներածական հոդվածով ու ծանոթագրություններով. ճիշտ է, դրանք շատ համառոտ գրություններ էին, սակայն գրված էին այնպիսի հմտությամբ, որ կասկած չէին թողնում. հեղինակի խորը գիտելիքների ու աղբյուրագիտական հեռամետ նպատակադրության մասին։

Աշ. Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության երկրորդ փուլը ընդգրկում է 20—30-ական թվականները, երբ նա՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման ակտիվ գործիչներից մեկը, ղեկավար աշխատանք էր կատարում, որպես լուսավորության ժողկոմ, Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության քարտուղար, ապա այլ պատասխանատու աշխատանքներ՝ Հայաստանից դուրս։

Որպես ակտիվ գործիչ ու սովետական նոր պատմագրության հիմնադիրներից մեկը, Աշոտ Հովհաննիսյանն այդ տարիներին փորձում էր վերագնահատել անցյալի արժեքները՝ մարքսիստական գաղափարախոսության դիրքե-

րից, վերլուծել հայ ժողովրդի ինչպես հեռավոր անցյալի պատմության, այնպես էլ XIX դ. և ժամանակակից կյանքի կարևորագույն երևույթները։ Եվ մենք մեղանչած կլինենք պատմական ճշմարտության առջև, եթե չխոստովանենք, որ մեծ գիտնականի այս շրջանի որոշ աշխատություններ, գրված լինելով առօրյա վեճերի մղումով, տուրք են տալիս գռեհիկ-սոցիոլոգիզմին։

Աշոտ Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության արգասավոր շրջանն սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, երբ նա հնարավորություն ստացավ կրկին հաստատվելու Երևանում և ամբողջովին ու անմնացորդ նվիրվելու հայագիտությանը։

Մի քանի դժվարին տարիներ գիտական աշխատանքի պայմաններից զուրկ մնալով, Աշոտ Հովհաննիսյանը հնարավորություն էր ունեցել վերագնահատելու իր գիտական դիրքորոշման առանձին կողմերը և ծրագրելու ստեղծագործական աշխատանքի այն հիմնական ուղղությունները, որոնցով առաջ էր տանելու գիտահետազոտական իր ուսումնասիրություններն առաջիկայում։

Հաղթահարելով որոշ դժվարություններ, Աշոտ Հովհաննիսյանը հնարավորություն ստացավ ձեռնամուխ լինելու իր ծրագրերի իրականացմանը՝ զարմանալի ու հիանալի ինքնանվիրումով, իրոք հերոսական ջանասիրությամբ, զոր ու գիշեր տքնելով, անդադար ստեղծագործելով։

Ինձ վիճակվել է Մատենադարանում (ուր նա անց էր կացնում աշխատանքային օրվա մեծ մասը) ականատես լինելու նրա առօրյա գործունեությանը, որ զարմանք էր պատճառում բոլորին։

Բացառիկ կարողություն ուներ՝ կտրվելու շրջապատից, մոռանալու մարմնական կարիքները, զարմանալի խորասուզումով մխրճվելու ուսումնասիրվող գրքի, փաստաթղթի, մենագրության մեջ։ Շատ հաճախ, դիտելով նրան ստեղծագործական աշխատանքի այդ լարված պահերին, մենք (Մատենադարանում նրա հետ մեկտեղ աշխատողներս) գիտակցում էինք, որ նա ամբողջովին կտրված է իր շրջապատի իրականությունից, և խորաթափանց իր մտքով դեգերում է հայոց պատմության հազարամյակներում՝ բացահայտելով ուրիշների կողմից չնկատված փաստեր, վերականգնելով իր մտքի մեջ անցյալ դարերի հասարակական հարաբերությունների, սոցիալ-տնտեսական կյանքի բարդ երևույթների բուն էությունը։

Շուրջ մեկ տասնամյակի տիտանական աշխատանքի արդյունքով ստեղծվեցին Աշոտ Հովհաննիսյանի փառահեղ մենագրությունները. 4 ստվար հատորներ՝ հայ ազատագրական ու սոցիալ-քաղաքական մտքի պատմությանը նվիրված («Դրվագները» և «Նալբանդյանը», նույն մտահղացման արդյունք լինելով, կազմում են մեկը մյուսի օրգանական շարունակությունը)։ Դրանց սկիզբը ծայր էր առնում V դ., երբ հայ ժողովուրդը կորցրեց քաղաքական իր ազատությունը, և ավարտվում 1920 թվականով, երբ հայ ժողովուրդը, սերտորեն դաշնակցած ռուս մեծ ժողովրդի հետ, հազարամյա պայքարից հետո՝ կարողացավ վերագտնել իր պետականությունը, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ՝ սովետական դրոշի ներքո։

Ինձ համար շատ դժվար է գնահատանքի խոսք ասել Աշոտ Հովհաննիսյանի վիթխարի նշանակություն ունեցող այդ աշխատությունների, մասնավորապես «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատության մասին, որը, անտարակույս, նրա գիտական մաքառումների գլուխգործոցն է

և դեռևս շատ տասնամյակներ չի կորցնելու իր նշանակությունը որպես միջնադարյան հայոց պատմության հանգուցային հարցերին նվիրված հանրագիտարանային բնույթի ուսումնասիրություն։ Այստեղ բացահայտված է ժողովրդական մասսաների դերը որպես ազատագրական պայքարի գլխավոր հենարան և առաջմղիչ ուժ։ Տրված է հայ իշխող դասակարգերի՝ ֆեոդալների, եկեղեցականների, առևտրական դասի դիրքը օտար նվաճողների լծից հայրենի երկրի ազատագրման համար մղվող պայքարի տարբեր էտապներում. նորահայտ նյութերի հիման վրա բացահայտված է բոլոր այն ծրագրերի ու բանագնացությունների սնանկությունը, որոնց հիմքում դրված էր եվրոպական երկրներից ակնկալվող օգնությունը, քայլ առ քայլ քննված են սոցիալ-պատմական այն հանգամանքները, որոնք նախապատրաստեցին հայ ժողովրդի քաղաքական դիմորոշումը դեպի Ռուսաստան, և ժողովրդական այն շարժումը, որն ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ՝ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումով ու Ռուսաստանի հետ միավորումով։

Մեր ժողովրդի պատմության հանգուցային այս հարցերը մարքսիստ-պատմաբանը ուսումնասիրել և պարզաբանել է ոչ թե նախապես ստեղծած, պատմականությունից զուրկ սխեմաների կիրառմամբ, այլ փաստական վիթխարի նյութի մանրակրկիտ վերլուծման ճանապարհով։

Խորաթափանց պատմաբանի հայացքի տակ ճանաչողական մեծ նշանակություն են ստացել ոչ միայն պատմագրական հայտնի սկզբնաղբյուրները, այլև բազմաթիվ «երկրորդական» համարվող աղբյուրները՝ միջնադարյան տեսիլքները, գուշակությունները, քարոզները, խրատները և այլ ձեռագրական միավորներ, որոնք առաջին անգամ լինելով, դրվել են գիտական շրջանառության մեջ, գնահատվել ըստ արժանվույն՝ բազմագիտակ աղբյուրագետ-պատմաբանի կողմից։

Իր առջև դրված հիմնական հարցերին զուգընթաց, և հենց այդ հարցերի գիտական պատասխանը տալու մտահոգությամբ, վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ Աշոտ Հովհաննիսյանն ստիպված է եղել (երբեմն շեղվելով բուն նյութից) դիմապատկերը գծել միջնադարյան հայոց պատմության ու մշակույթի գրեթե բոլոր նշանավոր գործիչների (Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Ֆրիկ, Գրիգոր Տաթևացի, Թովմա Մեծոփեցի և ուրիշներ)։

Այսօր, իհարկե, կարելի է վիճել և նույնիսկ մերժել նրա գնահատականների մի մասը, սակայն միաժամանակ մեր սրբազան պարտքն է վստահորեն հայտարարել, որ այդ դիմապատկերներն արված են տաղանդի մեծ ուժով և ամրակուռ հիմքն են հանդիսանալու անցյալի մեր շատ գործիչների մասին առաջիկայում գրվելիք մենագրությունների համար։

Կարելի՞ է, օրինակ, հասկանալ Ֆրիկին ու ըստ արժանվույն գնահատել նրա բանաստեղծական ժառանգությունը՝ առանց Ֆրիկի մասին «Դրվագներում» գրված էջերի կամ նույն բանաստեղծի մասին Ա. Հովհաննիսյանի փոքրածավալ մենագրության։ Իհարկե, ոչ։ Այստեղ գտնվողների մեծագույն մասը ծանոթ է, որ Ֆրիկի ժառանգության ուսումնասիրությանն իր կյանքն էր նվիրել Տիրայր եպիսկոպոսը, որը տասնամյակներ շարունակ տքնել էր նրա ստեղծագործությունները հավաքելու, մեկնաբանելու և գնահատելու աշխատանքով։ Եվ երբ բաղդատում ենք Աշոտ Հովհաննիսյանի Ֆրիկի մասին՝ դրր-

ված փոքր ուսումնասիրությունը Տիրայրի մեծ գրքի հետ, պարզ է դառնում ուժերի հակադարձ փոխհարաբերությունը։

«Դրվագները» շատ բարդ կառուցվածք ունեն։ Այն տարիներին երբ շարադրում էր իր աշխատությունն Աշոտ Հովհաննիսյանը (և ըստ մեծի մասին նաև մեր օրերում), հայ միջնադարյան պատմության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող շատ պրոբլեմներ դեռևս չէին լուծված, պարզ չէր այն ժամանակ, օրինակ, թե սոցիալ-տնտեսական զարգացման իր մակարդակով Հայաստանն ինչ բարձունքների էր հասել XI—XIII դդ., քայքայվո՞ւմ էր արդյոք ֆեոդալիզմը, և կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորո՞ւմ էր տեղի ունենում, թե՞ հայկական ֆեոդալիզմը նոր միայն ոտք էր դնում իր զարգացման հաջորդ փուլը՝ հասուն ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը։ Այս հարցի ճիշտ լուծման հետ սերտորեն աղերսվում են հայկական վերածննդի մասին անցյալում հրապարակ հանված և այժմ էլ ոմանց կողմից կրկնվող «տեսությունները»։ Մեր կարծիքով Աշոտ Հովհաննիսյանն առաջինն էր, որ գիտական խոսք ասաց այս հարցի մասին և ճիշտ կողմնորոշում տվեց հայ պատմագրությանը։

Խուսափելով ուրիշ նմանօրինակ փաստեր մեջբերելուց, չենք կարող, սակայն, չնշել, որ հիմնական ու կարևոր այս կարգի բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրությանը զուգընթաց, հաճախ տողատակային մի ծանոթագրության, կամ էլ միջանկյալ մի նախադասության մեջ Աշոտ Հովհաննիսյանը կատարում էր պատմաբանասիրական կարևոր ճշգրտումներ։

Մեզանում եղել են ու կան գիտնականներ, որոնք իրենց ողջ կյանքում զբաղվել են միայն այդ կարգի մանր ճշգրտումներով։ Եվ եթե Աշոտ Գարեգինովիչի այդ կարգի ճշգրտումների ցանկը կազմվի՝ ապա «Դրվագների» միջից կարելի է առանձնացնել մի քանի հարյուր նյութ-միավոր, որոնցից ամեն մեկը ուրիշ բանասերի գրչի տակ դառնալու էր առանձին (ձգձգված ու ծամծըմված հոդված)։

Չի կարելի մի երկու խոսք չասել նաև Աշոտ Հովհաննիսյան-պատմաբանի գրելաձևի, ոճի և հարուստ բառապաշարի մասին։ Նա վճռականորեն ծառանալով անկիրք-անարյուն-հետևակ գրելաոճի դեմ, մշակեց պատմագրական երկերի շարադրման իր ուրույն եղանակը, լայնորեն օգտագործելով գեղարվեստական գրականության ժանրերին հատուկ հնարանքներ։

Արտակարգ շնորհք ուներ Աշոտ Գարեգինովիչը նոր տերմիններ ստեղծելու կամ արդեն գոյություն ունեցող բառերին իմաստային նոր երանգ հաղորդելու։ «Դրվագների» ներածականի ընդամենը մի քանի էջերում գտնում ենք, օրինակ, տարբերակում, շրջադարձ, բանավարություն, դեգերում, դիմաշրջում, հեղաբեկում, բարձրակետ, դարակազմիկ շրջադարձ, հեռագնաց նահանջում, իդեական հանգույցներ, իրափորձություն, հետնախորք, շահաստացություն և այլն, բառեր, որոնք օգնում են շարադրանքին՝ ոչ միայն հստակ հաղորդելու հեղինակի միտքը, այլև շոյելու ընթերցողի ականջը։

Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմաբառաստեղծումը իր կենսական գործը կատարում է նաև այսօր. մեր պատմաբաններից շատերը փորձում են օգտվել նրա տերմինաբանությունից, նոր հաջողություններ արձանագրելով պատմագրական երկերի լեզվաշինության ու ոճաբանության բնագավառում։

Ես զգում եմ, որ վերջակետ դնելու ժամանակը վաղուց հասել է, բայց ես

դեռ կարող եմ շատ երկարել այս շարադրանքը՝ մտքիս առջև ունենալով Աշոտ Հովհաննիսյանի վեհ կերպարը։

Ի վերջո, ինչո՞ւմն էր Աշոտ Հովհաննիսյան գիտնականի, քաղաքական գործչի և մարդու արժեքի, նշանակության ու հմայքի բուն գաղտնիքը։

Նախ բնածին տաղանդի մեջ. նա կարողանում էր պատմական երևույթներն ընդգրկել վերասլաց արծվային հայացքով, որ հնարավորություն էր տալիս դիտելու բուն օբյեկտը՝ իր լայնարձակ շրջապատի մեջ։ Եվ միևնույն ժամանակ, նա բացառիկ կարողություն ուներ ուշադրություն դարձնելու առաջին հայացքից երկրորդական թվացող «մանրուքներին»։ Եվ ահա վերից ու վարից գիտելու այս զույգ տաղանդներով օժտված գիտնականի հայացքի տակ պարզվում էին պատմական երևույթների այնպիսի ծալքեր, որոնք անտեսանելի էին միայն մեկ դիտակետ ունեցող գիտնականների համար։

Տաղանդը, սակայն, ըստ ինքյան կարող էր մարել ու հանգչել, եթե Աշոտ Հովհաննիսյանը, իր երիտասարդության տարիներից սկսած՝ չզինվորագրվեր կոմունիստական կուսակցությանը և չզինվեր մարքսիզմ-լենինիզմի պատմափիլիսոփայությամբ, աշխարհայացքով։ Այդ աշխարհայացքն էր, որ նախանշեց նրա ուսումնասիրությունների բուն ուղին և եզրահանգումների էությունը. հայ պատմագրության մեջ պատվավոր իր տեղը գրավեց Աշոտ Հովհաննիսյանը որպես մարքսիստական հայ պատմագրության ռահվիրաներից մեկը։

Այսօր, նրա աշխատանքային կրտսեր ընկերներն ու աշակերտները հավաքվել են այստեղ ոչ միայն հարգանքի ու մեծարանքի խոսք ասելու մեծատաղանդ գիտնականի հիշատակին, այլ նաև հիշելու և արձանագրելու, որ մենք բոլորս թերացել ենք նրա հիշատակը հավերժացնելու, նրա ձեռնարկած գործերը շարունակելու, նրա սիրած թեմատիկան ուշադրության կենտրոնում պահելու առումով։

Ուզում եմ հավատալ, որ մեր այս հավաքույթը՝ մեծարանքի տուրք լինելով Աշոտ Գարեգինովիչի հիշատակին, մեկ անգամ ևս հիշեցնելու է, որ մենք պարտք ունենք մատուցելու՝ հրատարակելով նրա անտիպ աշխատությունները և մեկ հատորի մեջ ամփոփելով տարբեր պարբերականներում ցրված նրա լավագույն հոդվածները։ Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ արդեն հասունացել է նաև նրա երկերի ամբողջական ժողովածու հրատարակելու ժամանակը։

ПАМЯТИ А. Г. ИОАННИСЯНА

ЛЕВОН ХАЧИКЯН
Действительный член АН Арм. ССР

Резюме

Научное наследие выдающегося историка-марксиста, партийного и государственного деятеля Ашота Гарегиновича Иоаннисяна, 90-летие со дня рождения которого широко было отмечено общественностью, охватывает обширный круг вопросов и большой исторический период, начиная с древнейших времен до наших дней.

Научная деятельность А. Иоаннисяна, которая берет начало с 10-ых гг. нашего столетия, делится на три периода: до 1920 г., 1920—1930 гг., послевоенный период. Не умаляя значения его трудов первых двух периодов, следует подчеркнуть, что самым плодотворным и значительным был третий период его научной деятельности, когда им были созданы такие фундаментальные исследования, как «Очерки истории армянской освободительной мысли (т. 1, Ереван, 1957, т. 2, 1959, на арм. яз.) и «Налбандян и его время» (т. 1, Ереван, 1955, т. 2, 1956, на арм. яз.), являющиеся выдающимся достижением армянской советской историографии.

«Очерки истории армянской освободительной мысли», безусловно, являются шедевром научных исканий автора и еще на долгое время сохранят свое значение как энциклопедический труд, посвященный узловым проблемам средневековой истории армянского народа.

Помимо указанных трудов, перу А. Иоаннисяна принадлежат многочисленные статьи и работы, представляющие собой весомый вклад в армянскую филологию вообще и в историю армянского народа в частности.